

УДК 323.212:336.74-027.564.2]:355.01(477:470)"2022/2024"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.28>

КУЛЬТУРА ДОНАТІВ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Горло Наталя,

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри політології

Запорізького національного університету

ORCID ID: 0000-0003-0872-9333

Авторка статті проводить ідею про формування в Україні у період повномасштабної російсько-української війни специфічної культури донатів, яка є наслідком масштабного долучення громадян до волонтерських ініціатив у формі благодійних фінансових внесків. Культура донатів визначається як систематична і мотивована діяльність українців із метою надання добровільної матеріальної допомоги Збройним силам України, різним категоріям населення, яке постраждало від війни, та на інші потреби, пов'язані з подоланням негативного впливу дій країни-агресора. Складниками культури донатів є: усвідомлення суспільством необхідності донатів; організація зборів (вибір аудиторії, вибір платформи для поширення інформації, вибір способу збору, звітність); власне донати. Визначено форми зборів: традиційні збори, збори-сторітелінги, міні-збори як частина великого збору, заходи із входом-оплатою, продаж товарів, у тому числі на аукціонах, донати за послуги тощо. Показано, що з метою заохочення більшої кількості людей до фінансових пожертв поширюється практика організації креативних зборів. Розглянуто ініціативи, які пояснюють важливість невеликих донатів.

Пояснено психологічну причину активізації благодійної допомоги, яка полягає у відчутті індивідом своєї причетності до важливої справи. Охарактеризовано причини зниження її рівня, серед яких: погіршення матеріального стану людей під час війни; корупція у державі; недовіра до волонтерів – організаторів зборів; втома від війни, яка є наслідком її тривалості, та незадоволені очікування щодо швидких позитивних змін.

Феномен волонтерства і культура донатів осмислено через призму проактивної громадянської позиції і патріотизму. На основі результатів соціологічних досліджень показано динаміку зростання інтересу до політики у період війни та розкрито сприйняття суспільством волонтерства як важливої ознаки патріотизму.

Наголошено, що розвинена культура донатів підтверджує існування в Україні сформованого громадянського суспільства, здатного вирішувати нагальні проблеми самостійно, шляхом самоорганізації поза органами державної влади.

Ключові слова: політична культура, волонтерство, донат, культура донатів, проактивна громадянська позиція, громадянське суспільство, російсько-українська війна.

Horlo Natalia. Donation culture as a component of the political culture of Ukrainian society during the full-scale Russian-Ukrainian war

The author of the article pursues the idea of formation in Ukraine during the full-scale Russian-Ukrainian war of a specific culture of donations, which is a consequence of the large-scale commitment of citizens to volunteer initiatives in the form of charitable financial contributions. The culture of donations is defined as a systematic and motivated activity of Ukrainians with the aim of providing voluntary material assistance to the Armed Forces of Ukraine, to various categories of the population affected by the war, and for other needs related to overcoming the negative impact of the actions of the aggressor country. The components of the donation culture are as follows: society's awareness of the need for donations; organization of meetings (selection of the audience, selection of a platform for development of awareness, selection of the method of collecting donations, reporting); donations proper. Forms of collecting donations are defined: traditional collecting, story-telling collecting, mini-collections as part of a large collecting, events with entrance fee, sale of goods, including at auctions, donations for services, etc. It is shown that in order to encourage more people to make financial donations, organisation of creative meetings is becoming customary. Initiatives that explain the importance of small donations are considered.

The psychological reason for the rise of charitable assistance is explained, which consists in the individual's feeling of involvement in an important cause. The reasons for the decrease in its level are described, including: deterioration of the material condition of people during the war; corruption in the state; distrust of volunteer organizers of collecting; war-weariness, which is a consequence of its duration and unsatisfied expectations for quick positive changes.

The phenomenon of volunteering and the culture of donations are conceived through the lens of social activism and patriotism. The article, based on the results of sociological research, shows the pattern of growing interest in politics during the war and reveals society's perception of volunteering as an important sign of patriotism.

It is emphasized that the developed culture of donations confirms the existence of a formed civil society in Ukraine, capable of solving urgent problems independently, through self-organization, outside of state authorities.

Key words: political culture, volunteering, donation, donation culture, social activism, civil society, Russian-Ukrainian war.

Вступ. Політична культура як важливий компонент політичної системи втілює у собі політичний досвід суспільства, піддаючись найбільшим змінам у період кризових ситуацій. У часи російсько-української війни, яка поставила перед українцями питання не лише збереження державності, а й себе як нації, відбулися вагомі зміни у політичній свідомості українців, змістом яких є трансформація цінностей та ідеологічних орієнтацій, що, своєю чергою, сприяє активізації громадських ініціатив у різних формах, зокрема волонтерській діяльності. Традиція благодійності та волонтерства для України не нова, але саме у зв'язку з повномасштабним російським вторгненням у 2022 р. волонтерська діяльність в Україні набула нового великого розмаху, а до різних її форм долучається все більша кількість людей. «Або в ЗСУ, або для ЗСУ» – ця формула сьогодні стає життєвою настановою для багатьох українців.

Тема волонтерства у період російсько-української війни ґрунтовно висвітлюється у мас-медіа. На науковому рівні сутність і природу волонтерства як соціального явища осмислюють представники багатьох суспільних наук, серед яких – К. Беспалова, О. Ванюшина, П. Горінов, Р. Драпушко, О. Ілюк, О. Іщенко, О. Касперович, О. Панькова, В. Руденко, В. Сірко та ін. Дослідники всебічно аналізують різні аспекти волонтерської діяльності, разом із тим, на нашу думку, недостатньо уваги приділяється такій формі залучення громадян до волонтерських ініціатив, як донати. Це той спосіб допомоги фронту та постраждалим від війни, що доступний багатьом українцям, а його розмах у період повномасштабної війни дає змогу говорити про формування специфічної «культури донатів».

Мета статті полягає у розкритті сутності та специфіки «культури донатів» як складової частини політичної культури українців у період повномасштабної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Активізація волонтерської діяльності і, більш ширше, якісна трансформація політичної культури українців пов'язані з консолідацією суспільства навколо ідеї захисту Української нації і відстоювання незалежності нашої держави та її суверенітету. Зокрема, на початку повномасштабного вторгнення зріс рівень зацікавленості політикою. Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова у вересні-жовтні 2022 р., показує, що «дуже» або «скоріше» цікавиться політикою більшість (56%) респондентів, не цікавиться – 43%. Вищий рівень зацікавленості політикою демонструють жителі Західного і Центрального регіонів (60%), нижчий – Півдня (48%) і Сходу (47%). Соціологи відзначають зростання рівня зацікавленості політикою у всіх регіонах порівняно з 2017 р. Наведені дані варто порівняти з попереднім періодом: лише близько третини громадян протягом 2011–2020 рр. відповідали, що вони або дуже цікавляться політикою, або скоріше цікавляться нею, тоді як від 62% до 67% зазначали, що не дуже цікавляться політикою або не цікавляться нею зовсім [1, с. 9–10]. Високий рівень зацікавленості політикою стає спонукальним мотивом до більш активної політичної діяльності, зокрема, через посилення волонтерського руху у різних формах та провахах через долучення до нього все більшої кількості громадян.

Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [2]. Практика волонтерства для незалежної України не нова, однак до початку російсько-української війни вона стосувалася переважно невійськових сфер: волонтерство у сфері надання соціальних послуг задля підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, волонтерство у сфері захисту навколишнього середовища, збереження культурних та історичних пам'яток тощо. Із початком російсько-української війни активізувалися волонтерська допомога Збройним силам України, іншим військовим формуванням, підтримка осіб, постраждалих внаслідок російської агресії, зоозахисна діяльність тощо. Це неповний перелік, адже волонтерська робота потрібна в усіх сферах, які потерпають від російської агресії.

Запорукою ефективного волонтерства є грошові донати, без яких неможливе ефективне закриття волонтерами тих чи інших нагальних проблем. Донат – благодійний фінансовий внесок на суспільно корисну справу; добровільна матеріальна допомога. Збором пожертв займаються волонтери-фандрайзери, мета яких – не лише організувати грошовий збір, а й мотивувати громадян чи організації до фінансових пожертв. Українці охоче відгукуються на заклики: за даними Страткому ЗСУ, станом на грудень 2023 р. українці задонатили понад 100 млрд. грн. На нашу думку, систематична і мотивована діяльність українців у період повномасштабної війни з надання добровільної матеріальної допомоги Збройним силам України та на інші потреби, пов'язані з подоланням негативного впливу дій країни-агресора, свідчить про виникнення в Україні специфічної культури донатів, яка формується завдяки спільним зусиллям небайдужих громадян та організацій. Її складниками є: усвідомлення суспільством необхідності донатів; організація зборів (вибір аудиторії, вибір платформи для поширення інформації, вибір способу збору, звітність); власне донати.

Волонтерами – збирачами пожертв (фандрайзерами) можуть виступати окремі люди чи організації. Інтерес до збору та швидкість його заповнення залежать від багатьох чинників, у тому числі від

рівня довіри громадян до організатора збору та наявності звітності. Ефективною є практика об'єднання зусиль найбільших благодійних фондів. Наприклад, у лютому 2024 р. фандрейзингова платформа United24 разом із Monobank і блогерами Сергієм Стерненком та Ігорем Лаченковим запустили збір на морські дрони Sea Baby (297,5 млн грн на 35 човнів). Є випадки закриття багатомільйонних зборів за кілька годин (!), як, наприклад, зборів на телеграм-каналі «Николаевский Ванёк» та ін.

У період повномасштабної війни збір донатів відбувається у різних формах, і це не лише традиційні збори, а й більш креативні: збори-сторітелінги; міні-збори як частина одного великого збору; заходи із входом-оплатою, які йдуть на армію чи підтримку конкретної організації; розіграш лотереї; продаж на аукціонах; донати за послуги (наприклад, освітні); збір макулатури з книг, надрукованих російською мовою; піші походи; благодійні забіги; стріми; змагання донатів, учасниками яких є навчальні заклади чи області (наприклад, організовані БФ «Повернись живим»); продаж товарів, серед яких – картини, постери, листівки, тимчасові тату, одяг, прикраси, їжа, книги та багато інших, у тому числі трофеїв, переданих із поля бою. Предметом продажу навіть стають NFT-колекції (тип цифрових активів). Існує практика розіграшу подарунків серед тих, хто зробив донат. Цікавою є акція «Укрзалізниці», яка у листопаді 2023 р. разом із UNITED24 відкрила продаж квитків до п'яти вже звільнених і тимчасово окупованих міст України: Херсону, Маріуполя, Донецька, Луганська, Сімферополя. Вартість квитка – від 1 000 грн. За виручені кошти запланована купівля транспорту для деокупованих міст і сіл, яким із них можна буде доїхати до найближчих залізничних станцій [3]. Банки, бренди чи мобільні платформи (наприклад, «Дія», «Сільпо», Monobank та ін.) застосовують таку технологію зборів, коли залишки на бонусних рахунках, кешбеки чи бали із систем лояльності за згодою клієнта конвертують у гроші чи одразу спрямовують на підтримку України. Безумовно, є величезна кількість інших нестандартних і креативних форм зборів та способів мотивування українців до благодійних пожертв, що почасти зумовлено зменшенням кількості донатерів.

Технологічно можливості зарахування коштів більш досконалі, ніж у попередній період, зокрема О. Панькова та О. Касперович порівняли використання інформаційно-комп'ютерних технологій протягом двох хвиль волонтерства у період війни і визначили, що під час першої хвилі волонтерства (2014–2016 рр.) збір коштів для ЗСУ відбувався за допомогою платних СМС, а під час другої хвилі, яка розпочалася у 2022 р., збір коштів на допомогу ЗСУ та постраждалим здійснювався переважно через Інтернет-банкінг та платіжні платформи [4, с. 288].

Культура донатів підтримується завдяки поясненню необхідності благодійних фінансових внесків, зокрема важливості невеликих донатів. У контексті цього цікавою є ініціатива «Відправ Франка на фронт», спрямована на активізацію щоденної підтримки українського спротиву. Ідея з'явилася у 2015 р. і набула поширення у 2022 р. Ініціатори проєкту закликають щоденно «відправляти» цього письменника з кишені на війну, адже такий необтяжливий внесок (20 грн.) дає потужний сумарний результат. «Якщо тільки ви впродовж 30 днів скидатимете по одному Франку щоденно на потреби ЗСУ, через місяць це буде 5,4 млн грн! А це вже не шутки», – звертається ініціатор ідеї до 9 тис підписників. Луцькі волонтери пропонують скласти компанію Каменяру і відправити з ним ще й волинянку Лесю Українку, а точніше – 200-гривневу купюру [5]. «Всі по 10» – це волонтерська ініціатива Ярослави Кравченко, створена для того, щоб мотивувати людей робити невеликі, але регулярні внески для благодійних ініціатив. Цей проєкт розпочався у травні 2022 р. Також організована «тривожна банка», у яку люди можуть донатити під час повітряних тривог [6].

Пояснення психологічних причин активізації благодійної допомоги лежить у царині політичної психології, яка наголошує: роблячи донат, людина відчуває свою причетність до важливої справи, адже так наближає перемогу України у війні. Разом із тим існує протилежне явище, коли люди перестають робити благодійні внески, пояснюючи це не лише погіршенням свого матеріального стану під час війни, а й такими причинами, як: корупція у державі; недовіра до волонтерів, які організують збори; втома від війни, яка є наслідком її тривалості та незадоволених очікувань щодо швидких позитивних змін, тощо. Можна почути й такі пояснення: «влада повинна закривати всі потреби армії» або «я вже плачу військовий збір, що ще?». Безумовно, робити чи не робити фінансові внески – особиста справа кожного, і корупція у владі – негативне явище, але відмова донатити тільки за цією причиною виглядає дивно, адже у тому й полягає сутність громадянського суспільства – самоорганізація й вирішення проблем зусиллями самих громадян, поза державними інститутами. Без сумніву, це позначається на зборах. Наприклад, протягом 2023 р. українці задонатили у три найбільших благодійних фонди (UNITED24, «Повернись живим» та Фонд Притули) 18,75 млрд грн, що вдвічі менше, ніж у 2022 р. [7]. На думку директора фонду БФ «UA FREE» Пилипа Ваганова, донати від людей упали у п'ять разів порівняно з початком вторгнення за такими причинами: «По-перше, люди втомилися, по-друге: просто

закінчилися гроші, а третє: люди просто починають жити своїм життям, і поки до них не прилітає, вони не думають, що війна тут, поруч. Насамперед на зараз, коли ти хочеш отримати якийсь донат, уже не просто треба щось просити, треба щось давати» [8]. Це стимулює організаторів вдаватися до нових креативних форм організації зборів.

Феномен волонтерства і культура донатів спонукають укотре осмислити значення громадянської участі у суспільно-політичних процесах, у тому числі через призму такої категорії, як «проактивна громадянська позиція».

Громадянська позиція є важливим складником політичної культури індивіда у демократичному суспільстві, засвідчує наявність як розвиненої політичної свідомості, так і відповідального ставлення до виконання своїх громадянських обов'язків, що проявляється, наприклад, у його електоральній чи податковій культурі. Т. Ціпан визначає громадянську позицію як систему ціннісних і соціальних орієнтацій та настановлень, які характеризують людину як громадянина країни і суспільства, та наголошує, що ядром поняття «громадянська позиція» є громадянська свідомість особистості, яка органічно поєднується з моральними почуттями та виражається у вчинках, активній діяльності, спрямованій на утвердження поглядів та ідеалів [9, с. 295].

Поняття «проактивність» поширене у суспільній практиці, проактивною називають сміливу, ініціативну, відповідальну, наполегливу у досягненні мети особистість, яка усвідомлено бере відповідальність за своє життя. Бути проактивними закликають тих, хто шукає роботу, і тим більше ця якість бажана для громадянина, який долучається до політичного життя не як спостерігач, а як дієвий учасник. Уважаємо, що бути просто активним зараз недостатньо (а особливо в умовах війни), треба бути проактивним, тобто більш дієвим, наполегливим. Проактивна громадянська позиція полягає в усвідомленні індивідом важливості своєї участі у суспільно-політичних процесах і долученні до суспільно корисних ініціатив – не разово, а на систематичній основі, як, наприклад, участь у волонтерській роботі. Її рисою є готовність максимально використати свій ресурсний потенціал для вирішення суспільних проблем.

Проактивну громадянську позицію доцільно розглянути в контексті патріотизму. На нашу думку, вона є проявом «дієвого патріотизму», саме того, про який писав Симон Петлюра у праці «Про патріотизм»: «Патріотизм – це активна любов до своєї Вітчизни, до свого народу; це чин, акція, благородні стремління кожного сина народу заслужити це ім'я. Пасивна любов до краю, любов у запічку не є патріотизмом!.. І чин патріотичний може бути лише свідомим... Випадкових і нечаяних патріотичних діл не траплялось» [10, с. 237–238]. Схожу думку висловив В. Васютинський, зазначивши, що «патріотизм добрий є тоді, коли він продуктивний, ефективний. Якщо він є лише виявом пустої любові або, ще гірше, самозамилуванням, коли почування себе патріотом знімає з людини будь-які обов'язки, тоді він стає марним, небезпечним і шкідливим» [11].

Власне, саме проактивні громадяни зі зброєю в руках боронять незалежність України та є активними учасниками волонтерських рухів. Результати соціологічних опитувань засвідчили, що українці вважають ознакою патріотизму саме конкретні дії, які наближають перемогу. Наприклад, опитування, проведене Соціологічною групою «Рейтинг» до Дня незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України» (16–20 серпня 2023 р.), показало, що на питання про ознаки патріотизму було отримано такі відповіді: донатити, волонтерити (46%), розмовляти українською (45%), служити на фронті та залишатися в Україні під час війни (по 33%), працювати і вести бізнес під час війни в Україні (31%), цікавитися історією України (27%), займатися громадською діяльністю (14%), споживати український контент (11%), купувати українські товари (9%), ходити в українську церкву (6%), знати слова гімну (4%), носити українську символіку (3%) [12, с. 12]. Дослідження Центру Разумкова показали, що готовність захищати країну участю у волонтерському русі висловили 42% респондентів (у 2015 р. – 32%) [13], що засвідчує посилення проактивної громадянської позиції та зростання громадських активностей саме у кризові періоди.

Уважаємо, що розвинена культура донатів підтверджує, що в Україні сформоване громадянське суспільство, здатне вирішувати нагальні проблеми самостійно, шляхом самоорганізації, не звертаючись до державних органів влади. Це є дуже важливим і в контексті повоєнного відновлення, коли, на думку В. Духневича, спільний досвід мобілізації психологічних, матеріальних, економічних ресурсів, пов'язаний із волонтерською діяльністю, має залишитися, а це спонукатиме українців до «більш дбайливого ставлення до громадянського суспільства та усвідомлення можливості простих громадян через різні громадські об'єднання впливати на якість життя. І не лише впливати, але й своїми діями творити цю якість» [14, с. 107].

Висновки. Отже, в Україні в умовах повномасштабної війни сформувалася специфічна культура донатів як важливий складник політичної культури суспільства, яка виявляється в активізації прагнення

звичайних українців надавати посильну матеріальну допомогу як Збройним силам України і забезпечувати потреби української армії, так і різним категоріям населення, яке постраждало від війни, а також фінансувати зоозахисну діяльність, підтримувати ініціативи щодо захисту природних і культурних об'єктів тощо. По суті, культура донатів є волонтерством у формі благодійництва. І хоча практика грошових донатів існувала й до повномасштабного вторгнення, саме у період ескалації російсько-української війни вона набула поширення на тлі потужного спротиву ворогу, консолідації суспільства і бажання українців зробити власний внесок у Перемогу. «Донати наближають Перемогу!» – сильна мотивуюча фраза для багатьох українців.

Література:

1. Політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії. Розділ 1. Політичні цінності та політико-ідеологічні орієнтації громадян України в період російської агресії: стан і напрями змін. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4(189–190). С. 4–49.
2. Про волонтерську діяльність : Закон України № 3236-VI від 19 квітня 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42. Ст. 435. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 26.04.2024).
3. Креативні збори для армії. Стрижка за донати, квитки до перемоги, всеукраїнське змагання. *Ukrainer*. 24 січня 2023 р. URL: <https://www.ukrainer.net/zbory-dlia-armii-2/> (дата звернення: 27.04.2024).
4. Панькова О., Касперович О. Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей післявоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 2022. Т. 21. № 3(82). С. 277–294. URL: <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1605/1605> (дата звернення: 27.04.2024).
5. Маленькі донати для великої Перемоги. *Ukrainer*. 23 червня 2022 р. URL: <https://www.ukrainer.net/mali-donaty-syla/> (дата звернення: 26.04.2024).
6. Креативні ініціативи на підтримку армії. *Ukrainer*. 5 травня 2022 р. URL: <https://www.ukrainer.net/kreatyv-armii/> (дата звернення: 26.04.2024).
7. Українці майже вдвічі менше донатили у 2023 році, ніж на початку вторгнення – Опендатабот. *Слово і діло*. 19 лютого 2024 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/02/19/novyna/ekonomika/ukrayinczi-majzhe-vdvichi-menshe-donatyly-2023-goczi-nizh-pochatku-vtorhnennya-opendatabot> (дата звернення: 26.04.2024).
8. Баздирєва Є., Снежина П. «Щоб отримати донат, не просто треба щось просити, треба щось давати»: як волонтери мотивують запоріжців допомагати ЗСУ. *Суспільне Запоріжжя*. 23 квітня 2024 р. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/730117-sob-otrimati-donat-ne-prosto-treba-sos-prositi-treba-sos-davati-ak-volonteri-motivuu-zaporizciv-dopomagati-zsu/> (дата звернення: 26.04.2024).
9. Ціпан Т. Формування громадянської позиції у членів дитячо-юнацьких громадських об'єднань. *Інноватика у вихованні*. 2019. № 9. С. 293–301. DOI: <https://doi.org/10.35619/iu.v0i9.133> (дата звернення: 25.04.2024).
10. Петлюра С.В. Про патріотизм. *Історія вчень про державу і право*. Частина 3. *Політико-правова думка XIX–XX століть* : хрестоматія / уклад. В.В. Сухонос. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. С. 237–248.
11. Експерт із психології мас Вадим Васютинський: «Патріотизм добрий тоді, коли він продуктивний». *Дзеркало тижня*. 27 березня 2015 р. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/ekspert-iz-psihologiyi-mas-vadim-vasyutinskiy-patriotizm-dobriy-todi-koli-vin-produktivniy-.html> (дата звернення: 26.04.2024).
12. Соціологічне дослідження до Дня незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. 32 с. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf (дата звернення: 27.04.2024).
13. Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р.). *Центр Разумкова*. 29 червня 2023 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r> (дата звернення: 26.04.2024).
14. Духневич В. Соціально- та політико-психологічні наслідки впливу широкомасштабної російської агресії на українське суспільство. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4(189–190). С. 103–107.